

**Les glosses romàniques del manuscrit
de la Biblioteca Vaticana Ebr. 413**

JOAN FERRER
Universitat de Girona

El professor Ángel Sáenz-Badillos, hebraïsta eminent, va donar a conèixer l'any 1987 un diccionari hebreu del segle XIII que es conserva en el manuscrit hebreu 413 de la Biblioteca Vaticana.¹ Aquest text –un diccionari hebreu d'època medieval– té un gran interès per a la filologia romànica, atès que conté un conjunt de 155 glosses en una llengua romànica, que l'editor del manuscrit identifica com a provençal. L'anàlisi detallada d'aquestes glosses permet que, en bona part, puguin ser llegides com a catalanes i, alhora, convida a pensar en les profundes concomitàncies existents entre les dues llengües en aquest moment de la història dels orígens romànics. Aquest papers, escrits en homenatge i reconeixement a la persona i al mestratge de Modest Prats voldrien contribuir a fer veure fins a quin punt català i occità es van formalitzar d'una manera molt semblant.

1. El manuscrit Vat. Ebr. 413

El manuscrit que té la referència Ebr. 413 de la Vaticana havia pertangut a la Biblioteca Palatina de Heidelberg, i, anteriorment, a la col·lecció d'Ulrich Fugger, que l'any 1567 havia estat portada a Heidelberg. El contingut del manuscrit havia estat identificat erròniament per diversos erudits –segons la indicació del mateix colofó del manuscrit– com una còpia del *Maḥberet*, que Menaḥem ben Saruq, savi jueu nascut a Tortosa a principis del segle X, havia redactat a Còrdova entre els anys 950 i 960. El professor Sáenz-Badillos va demostrar que l'atribució era errònia. L'autor d'aquest diccionari hebreu esmenta pel seu nom Abraham ibn

¹ Ángel Sáenz-Badillos, *Un diccionario hebreo de Provenza (siglo XIII). Edición del manuscrito Vaticano Ebr. 413 con Introducción*, Granada, 1987.

Ezra (1089-1164) i usa altres autors i obres del segle XIII. L'obra, doncs, s'ha de considerar anònima

El foli 128v indica que la còpia del manuscrit va ser escrita per Šabtay ben Šemu'el ha-sofer, que el va vendre per tres sous a Neħemyah ben Menaħem. Tots dos personatges són desconeguts. La còpia sembla que va ser feta a principis del XIV i és força descurada: presenta llacunes en el text i nombroses errates en el cos de les entrades del diccionari; tot plegat fa pensar que el copista treballava a preu fet i que tenia un domini força deficient de la llengua hebrea.

Aquest diccionari devia ser escrit amb una finalitat fonamentalment utilitària: es tractava de furnir els estudiants jueus d'instruments que els permetessin comprendre els mots obscurs presents en el text sagrat de la Bíblia. El més famós d'aquests diccionaris va ser el *Sefer ha-šorašim* de David Qumħi (Narbona, 1160?-1235?) (conegut com a RaDaQ: *rabí David Qimħi*), que l'autor del diccionari del manuscrit 413 va utilitzar com a font per a la redacció de la seva obra. L'altra de les fonts lexicogràfiques d'on va pouar i triar aquest lexicògraf inconegut va ser la traducció hebrea del *Kitāb al-uṣūl* de Yonah ibn Yanaħ (Córdoba?, segle XI) realitzada per Yehudah ibn Tibbon.

El manuscrit Vat. Ebr. 413 és un diccionari d'arrels de mots bíblics. Conté unes 1750 entrades, amb una estructura molt simple: l'autor indica simplement el significat en hebreu de cadascuna de les accepcions dels mots tractats, que il·lustra amb exemples del text bíblic. En una sèrie de mots, a fi de precisar el significat dels *realia* (noms d'animals, de plantes, d'eines per a les feines del camp o estris de la vida quotidiana, etc.) l'autor indica el significat del mot en el que ell anomena *lé'azim*.

En el Salm 114,1 hi apareix, per única vegada en tota la Bíblia, l'expressió *be-la'az*. Els rabins van interpretar que significava «en llengua estrangera». Des de mitjan segle XI una sèrie d'autors que escrivien en hebreu al nord de França van començar a introduir glosses en els seus escrits a fi d'explicar el significat de mots difícils als seus lectors que tenien el francès com a llengua materna i l'hebreu com a llengua de pregària i de cultura. Aquestes glosses en llengua romànica –generalment, en francès antic– eren introduïdes amb l'expressió *be-la'az*, que passa a ser sinònim de «en llengua romànica» o «en francès antic». El més famós d'aquests escriptors és Raši (acrònim de rabí Šelomo ben Yišaq: Troyes, 1040-1105). Les obres de Raši contenen unes 4800 glosses, que constitueixen una font d'informació fonamental per al coneixement de la llengua francesa antiga.

Les obres del llenguadocià David Qimhi contenen també moltes gloses romàniques que encara no han estat mai estudiades amb criteri filològic rigorós.

2. Les gloses romàniques

El diccionari del manuscrit Vat. Ebr. 413 conté 155 gloses romàniques. El professor Sáenz-Badillos va proposar que la llengua d'aquestes gloses era el provençal i en donà la forma segons els diccionaris d'Honorat² i d'Alibert.³

Tot seguit establim la llista de gloses romàniques del diccionari hebreu del segle XIII. En la primera columna donem la forma del mot en lletres hebrees; tot seguit establim la forma transcrita; la tercera columna dóna la forma provençal, segona la proposta de Sáenz-Badillos; la darrera columna estableix la nostra proposta catalana.

1.	אבינטורש	'abyntwrš	aventura	aventura
2.	אגוליון	'gwlywn	agulhon	agulló
3.	אגוליון	'gwlywn		agulló
4.	אכספומינו	'kspwmynyw		
5.	אלוייר	'lwyyr	aluchar*	
6.	אם	'm	am	ham
7.	אם	'm		ham
8.	אמשומין	'mšwmyn		
9.	אנדלייר	'ndlyyr	endilhar	enillar
10.	אנגרץ	'ngrš	agre?	(vin)agres
11.	אנפרר	'npr	aparar?*	emparar
12.	אנקא	'nq'	ancar?	
13.	אנקלצנט	'nqlsnt	enclausar?*	enclausiment
14.	אנקורא	'nqwr'	ancora	àncora
15.	אנשרי	'nšry	anosir?*	
16.	אנטשקרש	'ntšqrš	anzércherises	(francès antic)
17.	אניינייר	'nyynyrr	engenharr	enginyar
18.	אפקולר	'pqwlr	apicar?*	
19.	ארפא	'rp'	arpa	arpa

² S.J. Honorat, *Dictionnaire provençal-français ou dictionnaire de la langue d'oc ancienne et moderne*, 3 vols., Marsella, 1846-1847.

³ L. Alibert, *Dictionnaire occitan-français d'après les parlers languedociens*, Tolosa, 1966.

20.	אשפרונץ	'šprwnš	esperon	esperons
21.	אשפול	'špwl	espòla?*	
22.	אשפושמי	'špwšmy		
23.	אשפוישונר	'špwyšwnr		
24.	אשקלב	'šqlb	escalapet?*	esclop
			esclavar?*	
25.	אשקנולש	'šqnlš	escalon	escalons
26.	אשקולר	'šqwlr	escolar	escolar
27.	אשקומא	'šqwm'	escuma	escuma
28.	אצופר	'šwpr	asrapar?*	
29.	אשינסר	'šynsr	aisinar?*	ensenhar?
30.	אשיטררוש	'šynwtrwš		
31.	אשייצר	'šyyšr	assetjar	assetjar
32.	אטרמנט	'trmnt	atirament?*	
33.	אורתגא	'wrtyg'	ortiga	ortiga
34.	אוטיגש	'wtygš		ortigues
35.	אינגרישייר	'yngryšyyr	engraissar	engreixar
36.	אירגול	'yrgwl		
37.	איצדייגינס	'yšdywygyns		
38.	בלישר	blyšr	balançar	balançar
39.	בשמר	bšmr	balmar*	basmar
40.	בוצו	bwšw	boso*	
41.	דארגש	d'rgš	draga?*	
42.	דרובא	drwb'	hadruba (castellà antic)	
43.	דובלאס	dwbl's	doble	dobles
44.	דולאר	dwl'r	dolar	dolar
45.	דוט	dwł	dòt	dot
46.	פלייר	flyyr	falir*, falhir?	fallir
47.	פרנדא	frnd'	frenida*	
48.	פריין	fryn	fren	fre
49.	פוש	fwš	fus	fus
50.	פויירי	fwyryr	fòire	
51.	פילר	fylr	filar	filar
52.	פיישילש	fyyšylš	faisela*	
53.	פורקא	fwrq'	forca	forca
54.	גראציאש	gr'sy'š	gràcia	gràcia
55.	גריולנץ	grywlnš	grinle?*	
56.	גטרייר	gtryyr	gratar?	gratar

57.	לבריר	lbryyr		llebrer
58.	למסא	lmsʹ	limaça, limase	llimac
59.	לנבורקש	lnbwrqš	lambrusca	llambrusca
60.	לפאר	lpʹr	lepar	llepar
61.	לשולץ	lšwlš		
62.	מסטיכי	mstyky	mastic	màstic
63.	מלולר	mlywlr	malholar	mallolar
64.	מנדילי	mndily	medalha?*	
65.	מנגי	mngy	manche?*	mànega
66.	מנלבר	mnlbr	manlevar	manllevar
67.	מרטיריס	mrtyr̄ys	martre	màrtirs
68.	מסמונידש	msmwnydš	masmudina	masmondines
69.	מוביליה	mwbylyh		
70.	מוסקו	mwsqw	musc	musco
71.	מוטא	mwłʹ	mota	mota
72.	מוטס	mwts		
73.	מיל	myl	milh	mill
74.	מייאן	myyʹn	mièja?*	
75.	נאף	nʹp	nap?	
76.	נואליה	nwʹlyh	nièla?	niella
77.	נומינוויבר	nwmynnwybr	nominar?	
78.	נורמא	nwr̄mʹ		
79.	פלום	plwm	plomb	plom
80.	פלוטא	plwłʹ	pelôta	pilota
81.	פרדיץ	prdyš	perdic ⁴	perdiu
82.	פרשנטין	pršntyn		
83.	פריינס	pryyns		
84.	פשיטץ	pšyts	passit?	pansits
85.	פויין	pwyyn	ponh, punh	puny
86.	פוייר	pwyyr	pujar, pojar ⁵	punyir
87.	פויירא	pywyyrʹ		

⁴ En realitat, la grafia que correspon a aquest mot és «perditz», que és la forma més testimoniada en els textos occitans antics, i que sembla que és la que reflecteix la grafia hebrea del mot.

⁵ La forma que dona el manuscrit és corrupta. Aquesta glossa es troba en el diccionari de David Qimḥi amb la forma «pwnyyr», que indica clarament que es refereix al verb «punyir». Aquest és el sentit de l'arrel hebrea «prš» de Pr. 23,32 que la nostra glossa ilustra.

88.	פיירול	pyyrwl	peiról	perol
89.	קנלא	qnl'	canai	canal
90.	קבריפיקשש	qbryfyqšš	cabrafic*	cabrafiga
91.	קדפלק	qdfllq	cadafalc	cadafalc
92.	קלדיירה	qldyyrh	caudièra	caldera
93.	קלותילץ	qlwtylš		
94.	קליטא	qlyt'	clissa?*	
95.	קנקוסטיאמינט	qnqwstý'mynt	angoissar?	angustiosament
96.	קנוקיניץ	qnwqynyš		
97.	קפיטילנץ	qpytylnš		
98.	קרבת	qrbt	crabòt?*	
99.	קרוג	qrwg	rog?	roig
100.	קרוייטור	qrwyytwr	croi?	
101.	קרין	qryn	crin?, cran?*	crin
102.	קרישפיל	qryšpyl	crespèl	crespell
103.	קשמר	qšmr	cachamal?*	
104.	קשקבילס	qšqbyls	cascavèl	cascavell
105.	קתפוליס	qtpwlyš	cat?	
106.	קואר	qw'r	coar	co(v)ar
107.	קולאל	qwl'l	coralh	corall
108.	קולפר	qwlpr	culpar	culpar
109.	קולטריש	qwltryš		
110.	קולוליירה	qwlwlyyrrh	calhaudièra*	
111.	קולור	qwlwr	color	color
112.	קונמג	qwnmg		
113.	קונפשו	qwnpšw	compàs	compàs
114.	קותא	qwt'	còta	cota
115.	רדילץ	rdylš	radel	rael
116.	רדיליס	rdyllys	radel	rael
117.	רזין	rzyn	racina?*	
118.	רמנורא	rmnwr'	remendar?	
119.	רמש	rmš		rems
120.	רובינא	rwbyn'	robyna?	rovina
121.	רוש	rwš	ròsa	rosa
122.	ריקוא	ryqw'		
123.	שבואש	šbw'š		
124.	שלבא	šlb'	saliva	saliva
125.	שמייר, אנתייסייה	'ntyysyyh, šmyyr	samucar*	

126.	צנר	šnr	senhar	senyar
127.	שניוריאש	šnywry'š	senhoriá	senyories
128.	שפינה	špynh	espina	espina
129.	שקודר	šqwdr	secodre	secodir-se
130.	שקודינת	šqwdynt		
131.	שירא	šyr'	sèrra	serra
132.	שיילט	šyyls	cilh	ciles
133.	תנדה	tnd'	tenda	tenda
134.	טלא	tl'	tela	tela
135.	טלמולון	tlmwłwn	tremblum?*	
136.	טלמי	tlmy	talme*	tàlem
137.	תלפס	tlpš	talpa?	talps
138.	טלייש	tlyyš	telatge?*	telers
139.	תפיתץ	tpytš	tapis	tapís
140.	תרבלייר	trblyyr	traballar	treballar
141.	טרבן	trbn		
142.	טרסלטאר	trslt'r	traslat	traslatar
143.	טרופלץ	trwplš	tropèl	tropell
144.	טרילייץ	trylyyš	trilhar	trilles
145.	תורניי	twrnyy	torneg ⁶	torneig
146.	ולוה	wlwh	uòlh?*	
147.	ורוגא	wrwg'	verruqa	berruga
148.	ויאול	wy'wl	viòl?	
149.	ויעץ	wy ^c š	vitz?	
150.	וירטל	wyrtl	vertelh	vertell
151.	ינולה	ynwlh	genolh?	genoll
152.	יויש	ywyš	jòia	joia
153.	ייבש	yybš	giba	giba
154.	יילדה	yyld'	gelada	gelada
155.	יילדה	yyldh	gelada	gelada

3. Notes

Les gloses romàniques en llengua hebrea són sovint difícils d'interpretar pel fet que la notació en alfabet hebreu sense vocalitzar sols indica les consonants dels mots. Les lletres àlef, iod, vau i he són emprades amb el

⁶ Creiem que la forma occitana que reflecteix la glossa és el mot «tornei», 'combat', que és la forma documentada en els textos medievals.

valor de *matres lectionis*, que poden tenir en romànic un valor molt imprecís.

D'altra banda és evident que el text ha de contenir moltes errates causades per la incúria del copista. Fins i tot sembla que es pot suposar que el copista parlava una llengua diferent de la les glosses romàniques i que no entenia el que copiava.

Hem marcat amb un asterisc (*) els mots que el professor Sáenz-Badillos dona com a provençals –seguint els diccionaris d'Honorat i d'Alibert– però que no apareixen en el diccionari de la llengua occitana antiga d'Emil Levy.⁷ Aquest fet fa que moltes de les identificacions s'hagin de considerar com a improbables. Les marques d'interrogació darrere d'alguns mots són de l'hebraïsta editor del text del manuscrit.

Glossa 13. La glossa sembla parcialment deformada. Creiem que ha de contenir una forma derivada del verb antic «enclausir», documentat en les *Vides de sants rosselloneses*.⁸

Glossa 16. El mot que proposa l'edició de Sáenz-Badillos no és occità, sinó que pertany a un glossari hebreu-francès antic. La forma del manuscrit 413 sembla clarament corrupta.

Glossa 25. És un clar testimoni de les formes deformades que presenta el text actual del manuscrit 413. Aquest mateix mot apareix glossat en David Qimhi amb la forma «'sqlywns».

Glossa 34. És un altre cas clar de corrupció textual. David Qimhi glossa el mot hebreu amb la forma «'wrtygs».

Glossa 39. «Basmar» ha de ser una forma verbal derivada de l'antic «basme», 'bàlsam', documentat en les *Vides de sants rosselloneses*.⁹

Glossa 56. El sentit sembla que ha de ser «gratar», però el mot en lletres hebrees es troba completament deformat.

Glossa 57. Aquest mateix mot es troba glossat en el diccionari de David Qimhi amb la forma «lybryr».

Glossa 65. Cal entendre «mànega» en l'accepció medieval que té el sentit de «mànec».¹⁰

⁷ Emil Levy, *Petit dictionnaire provençal-français*, Raphèle-les-Arles, 1991 [1ª ed.: 1909]. No tenim en compte les divergències ortogràfiques entre les propostes de Sáenz-Badillos i les entrades del diccionari de Levy.

⁸ Charlotte S. Maneikis Kniazzezh i Edward J. Neugaard, *Vides de sants rosselloneses*, vol. 1 [=Gramàtica i glossari], Barcelona, 1977, p. 119.

⁹ Ch.S. Maneikis Kniazzezh i E.J. Neugaard, ob. cit., p. 89.

¹⁰ Antoni M. Alcover-Francesc de B. Moll, *Diccionari català-valencià-balear*, tom vii, Palma de Mallorca, 1977, s.v. 2. *mànega*, p. 193.

Glossa 68. «Masmondines», 'moneda d'or d'època musulmana' es troba documentat en les *Vides de sants rosselloneses*.¹¹

Glossa 88. És interessant notar que la forma d'aquest mot que apareix en les *Vides de sants rosselloneses* és «peyrol» i que en altres documents rossellonesos recollits per Bernat Alart –segons el testimoni de mestre Joan Coromines– és «payrol o peyrol».¹²

Glossa 115. «Rael» és una forma medieval ben documentada del mot modern «arrel».¹³

Glossa 120. «Rovina» és una forma medieval del mot «ruïna».¹⁴

Glossa 129. «Secodir-se» és un verb arcaic documentat en les *Vides de sants rosselloneses* amb el sentit de 'sacsejar-se'.¹⁵

Glossa 132. «Ciles», forma arcaica de 'celles' documentada en les *Vides de sants rosselloneses*.¹⁶

Glossa 142. «Traslatar», 'traslladar' és la forma que trobem documentada en les *Vides de sants rosselloneses*.¹⁷

4. Coroñari

El professor Sáenz-Badillos, l'editor del diccionari, tenia raó quan situà l'origen geogràfic d'aquest diccionari hebreu del segle XIII, d'autor inconegut, en terres de Provença. L'anàlisi de les gloses romàniques que hem fet mostra que la llengua manifesta una lleugera coloració occitana. Hi ha alguns mots que no han estat recollits pels diccionaris històrics de l'àmbit geogràfic català-valencià-balear –per dir-ho a la manera del canonge Alcover–, però aquests trets són tanmateix molt pocs: la terminació -on de les gloses 2 i 3; el verb «endilhar», que en l'àmbit geogràfic de l'est té sempre la forma «enillar» –el modern «renillar»–; el verb «foire», 'cavar' (glossa 50); la ela inicial no palatalitzada de les gloses 58 i 60; la terminació -tz de la glossa 81; la -d- intervocàlica de les gloses 115 i 116, i probablement res més que sigui significatiu.

És molt important d'observar que molts mots es troben documentats en la versió rossellonesa del segle XIII de la *Llegenda àuria* de Voràgine,

¹¹ Ch.S. Maneikis Kniazzeh i E.J. Neugaard, ob. cit., p. 155.

¹² Joan Coromines, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, vol. VI, Barcelona, 1986, p. 459.

¹³ *Ibidem*, vol. I, p. 414.

¹⁴ *Ibidem*., vol. VII, p. 521.

¹⁵ Ch.S. Maneikis Kniazzeh i E.J. Neugaard, ob. cit., p. 193.

¹⁶ Ch.S. Maneikis Kniazzeh i E.J. Neugaard, ob. cit., p. 98.

¹⁷ Ch.S. Maneikis Kniazzeh i E.J. Neugaard, ob. cit., p. 204.

que el gran Coromines va batejar amb el nom de *Vides de sants rosselloneses*. Com més ens acostem en el temps a l'època de les glosses les característiques de la llengua cada vegada s'acosten més.

Una altra consideració que s'imposa és el fet que quan desapareix l'alfabet llatí i les convencions ortogràfiques que fan que les llengües siguin diferents, les «llengües» tendeixen a assemblar-se cada vegada més. És a dir, que un mot escrit en «occità» amb alfabet hebreu pot esdevenir sense cap mena de retoc un mot «català». Cal no oblidar que les comunitats jueves medievals de Catalunya tenien molts lligams amb les comunitats d'Occitània. Cal sols recordar els cercles teosòfics jueus del Llenguadoc del segle XII –el famós Isaac el Cec, n'és el membre més conspicu– que van donar naixença als cercles cabalístics de Girona del segle XIII, l'època del nostre diccionari hebreu. És probable, doncs, que un diccionari d'aquest tipus, d'interès fonamentalment escolar, pogués servir perfectament en tot l'àmbit geogràfic occitanocatalà.

* * *

Mentre preparava els índexs oceànics que constitueixen el volum X del *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* de mestre Coromines se'm va presentar un problema, i se'm va posar de manifest una evidència. Els «Índexs» del Coromines sols contenen els mots catalans recollits en el *DECat*; fer el recull de tots els mots de totes les llengües era absolutament impossible per raons d'espai. De manera que jo sols anava indexant els mots «catalans». Em vaig adonar, però, que una infinitat de vegades havia de tornar enrere i esborrar mots que ja havia indexat com a «catalans» perquè resulta que pertanyien a la *Provenzalische Chrestomathie* de Carl Appel (Leipzig: O.R. Reiland 1920). És a dir, que si un mot sortia en un document editat pel benemèrit mossèn Pere Pujol¹⁸ o en les *Vides de sants rosselloneses* era català, però si procedia d'Appel o de Levi,¹⁹ encara que tots els mots de l'exemple recollit per Coromines fossin d'un tipus de llengua que no oferia cap diferència apreciable en relació amb la llengua dels documents oficialment «catalans», aleshores no era «català». La lectura de les glosses romàniques del manuscrit hebreu 413 de la Biblioteca Vaticana m'ha confirmat aquesta impressió, i en les conclusions que se n'haurien de poder extreure per a la història de la llengua catalana.

¹⁸ Pere Pujol, *Documents en vulgar dels segles XI, XII i XIII, procedents del bisbat de la Seu d'Urgell*, Barcelona, 1913.

¹⁹ Emil Levy, *Provenzalisches Supplement-Wörterbuch*, 8 vols., Leipzig, 1894-1923.